

ПЕРШЕ МОНГОЛЬСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ СТЕПИ: ДИСКУРС ДЖЕРЕЛ ТА СТЕРЕОТИПИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Пилипчук Я. В.

Перше монгольське вторгнення у східноєвропейські степи достатньо добре висвітлено у дослідницькій літературі. Про нього у своїх доробках згадували Й. Маркварт [Маркварт], Р. Груссе [Груссе 2003], П. Голден [Голден 2004], О. Бубенок [Бубенок 2004], Л. де Хартог [Хартог 2007], П. Голубовський [Голубовский 1884], В. Каргалов [Каргалов 1967], Т. Султанов [Султанов 2006] та багато інших вчених.

На жаль, на даний момент відсутня спеціальна студія, у якій предметом дослідження було протистояння туменів Субедея з кипчаками напередодні битви на р. Калка. У нашому дослідженні ми ставимо перед собою наступні завдання: 1) висвітлити подальшу долю окремих кипчацьких вождів після поразки, якої вони зазнали від монголів; 2) з'ясувати хронологію подій, які відбулись у східноєвропейських степах до Калкської битви; 3) дослідити відображення першого монгольського вторгнення у Східну Європу у латиномовних європейських хроніках.

Корпус Субедея-багатура після перемог над кавказькими аланами та кипчаками вийшов до Дону. П. Голден стверджує, що Юрій Кончакович загинув під час битви на Калці [Голден 2004, 107]. Галицько-волинський літописець, який докладно оповідав про події у кипчацькому степу, не вказував на загибель кипчацького вождя, проте повідомляв лише про його втечу: “В лето 6731 приде неслыханая рать, безбожные Моавитяне рекомые Татарове. Придоша на землю Половецкоюю. Половцем же старшим Юргии Кончакович бе большие всих половець не може стати противоу лицу их и бегаючи же емоу и мнози избиени быша до реки Днепра” [Ипатьевская 1962, 740].

Про дані події згадували і китайські джерела. Серед них потрібно виділити династійну хроніку імперії Юань, яка має назву “Юань-ші”. Це джерело є збірником біографій та життєписів монгольських правителів та воєначальників. Потрібна нам інформація знаходиться у життєписі Субедея-багатура. За даними китайського хроніста супротивниками монгольського полководця

були кипчацькі вожді Юйліцзи та Татахаер. У битві, яка відбулась на річці Буцзу, вони були переможені, син Юйліцзи (тобто Татахаер) був поранений і переховувався у лісі. Він був виданий Субедею рабами кипчаків, які перейшли на бік монголів. Після того більшість людей Юйліцзи підкорились монголам [Храпачевский 2004, 500].

Ан-Насаві вказував, що після поразки під Ісфаханом він послав до кипчаків, які мешкали на північ від Дербента, посла – вищого чангша, який сам був кипчаком. На допомогу хорезмійцям Джалал ад-Діна прийшов хан Гюрге [Маркварт]. У зв'язку з цими даними нам необхідно навести інформацію угорського домініканця Юліана. При описі подій, які відбулися у Куманії, він вказував, що у цій країні правили два правителя – Гурег (Урех) та Вітут. Вони ворогували між собою, і програвший у війні Вітут із своїми синами звернувся за допомогою до султана Орнаха [Аннинский 1940, 84–85].

Назва Орнах або Орнач у середньовічній європейській літературі асоціювалась із Хорезмом [Христіанский мир 2002, 270–273]. За свідченнями Юліана султан (хорезмшах) стратив Вітута, а його сини втекли назад у Куманію. Старший із синів Вітута був страчений Гурегом. Молодший же звернувся за допомогою до татарського правителя Гургута. Останній здобув перемогу над персами, але не над Гурегом [Аннинский 1940, 85].

Описуючи події монгольського вторгнення у Поволжя (1236–1237 рр.), Юліан вказував, що на момент його подорожі татарами (монголами) правив вже не Гургута, а Хан (Чаун), який жив у місті Орнах Гурегом [Аннинский 1940, 86]. Цього правителя можна ототожнити з Бату, який успадкував від Джучі свій улус.

Таким чином, загадковий Гургута міг бути або Джучі або Чингізханом. Зважаючи на те, що Юліан вказував, що вищезгаданий правитель завоював Куманію, а потім напав на Велику Угорщину (у Поволжі), можна припустити, що це міг бути Джучі, якому Абул-Газі приписував похід проти кипчаків. За даними хівинського хроніста після поразки вцілілі кипчаки втекли у землі іштяків [Кононов 1958, 44]. Бенедикт Поляк та Джіованні дель Плано Карпіні приписували похід проти куманів Тоссук-хану, якого можна ідентифікувати з Джучі [Карпіні 1957, 41; Христіанский мир 2002, 108]. Францисканці вказували на те, що перед цим він завоював землі теркемен (туркмен) та кангітів (канглів) [Карпи-

ни 1957, 41; Христианский мир 2002, 108]. Кумани, яких переміг Гургута, зважаючи на опис географії походу, кочували у східній частині Дашт-і Кипчак. Саме заволодівши цією територією монголи могли воювати проти поволзьких та приуральських фінно-угрів, до яких здійснив місію Юліан.

Необхідно звернути також увагу на те, що угорський домініканець, описуючи сучасні його подорожі події, вказував на те, що одна частина монгольських військ перебувала у заморських землях, друга направились у землі куманів до моря, а третя взяла в облогу землі русів [Аннинский 1940, 87]. Землі куманів, які ще не були підкорені монголами у 1237–1238 рр., мали знаходитись у Східній Європі біля моря, яке можна ототожнювати з Чорним морем [Аннинский 1940, 87].

П. Голубовський ще у 80-х рр. ХІХ ст. зробив припущення, що Гурег – це спотворене в угорській передачі ім'я Юрій, а отже вождь куманів Гурег – це воловецький хан Юрій Кончакович [Голубовский 1884, 231].

Цілком імовірним виглядає припущення, що Юрій Кончакович таки зміг врятуватися і втекти на Русь після поразки, якої він зазнав. За інформацією ан-Насаві Гюрге (тобто Юрій) прийняв участь у подіях, які відбувались на Північному Кавказі [Маркварт].

Супротивник Гурега Вітут був страчений султаном Орнаха [Аннинский 1940, 86]. Оскільки Юліан вказував на завоювання Куманії після того, як було підкорено персів, то це мало відбутися або за хорезмшаха Мухаммеда б. Текеша, або під час правління Джелал ад-Діна.

Для перевірки даних Юліана необхідно навести й інші дані, про монгольське завоювання земель куманів (Дашт-і Кипчак) із інших латиномовних хронік того періоду. За свідченнями, які записав Бенедикт Поляк, після завоювання земель терекмен (туркмен) та кангітів (кангліїв) Тоссук (Tosi тобто Джучі) увійшов у землю Купкас [Христианский мир 2002, 108]. Джіованні дель Плано Карпіні вказував, що Тоссук воював проти куманів і переміг їх внаслідок тривалої боротьби, а потім атакував персів і місто Орнах [Карпіні 1957, 46]. Німецький хроніст відзначав, що якийсь невідомий народ знищив народ куманів [Христианский мир 2002, 33].

Альберик де Труа Фонтене приписував вторгнення у землі куманів та русинів міфічному царю Давиду або його сину. У

хроніці цього латиномовного автора дії таємничих завойовників направлені проти народів, які не сповідували католицького варіанту християнської віри. Таким чином, вони розглядалися як природні союзники Заходу у війнах проти православних (рутенів), язичників (прусів та куманів), мусульман (хорезмійців) [Юрченко 2006, 28; Послання 2004, 166–167].

У Європі вже у 20-х рр. знали про успішні походи невідомого східного народу. Їх асоціювали з міфічним християнським царем “Індії” пресвітером Іоанном та його сином Давидом. Ще Жак Вітрі у своєму листі до Європи вказував на те, що цар Давид йде на допомогу хрестоносцям, і що він вже переміг хорезмшаха [Послання 2004, 142–158]. Ці свідчення наклали значний відбиток на подальший розвиток західноєвропейської історичної думки. Альберик де Труа Фонтене, Карпіні, Рубрук не сумнівались у історичності ніколи не існуючих пресвітера Іоанна та царя Давида.

Те, що більшість європейських хроністів згадували про куманів перед описом завоювання земель Мавераннагру, не свідчить про недостовірність їхніх хронік. Необхідно розуміти, що вони користувалися послугами інформаторів, які не були професійними істориками і, певно, не прагнули відтворити історію монгольських завоювань у всіх деталях. Описуючи дії Чингізидів у Ірані та Середній Азії вони мали дізнатись про опір завойовникам з боку хорезмійців.

Європейці знали Джелал ад Діна, а монгольський літописець назвав його Халібосалтаном [Христианский мир 2002, 111; Сокровенное сказание 2002, 145]. Про Мухаммеда б. Текеша францисканці не знали і вважали, що монголи воювали лише проти одного, а не двох хорезмшахів. Тоді стає зрозумілим чому опис війни проти куманів передує опису війни проти мусульман Середньої Азії.

Тільки Юліан, який сам відвідав Поволжя, хронологічно правильно, але недостатньо детально відтворив послідовність подій. Цей угорський домініканець не був професійним істориком і лише інтерпретував свідчення, отримані під час своєї подорожі у Східну Європу.

Зважаючи на той факт, що ан-Насаві не вказував на втручання останнього хорезмшаха у справи Дашт-і Кипчак, ця подія мала відбутись за часів правління хорезмшаха Мухаммеда б. Текеша.

Ймовірно, що Юліан отримав від кипчаків інформацію про одного з вождів не західної, а східної частини Дашт-і Кипчак.

Згідно мусульманським джерелам одним із кочових правителів, хто наважився протистояти хорезмійцям, був Кадир Буку (вар. Кайр-Буку, Катир-Буку, Акран, Киран) [Ахинжанов 1989, 210]. У такому випадку його супротивником із середовища племен Дашт-і Кипчак був Алп-Дерек Інал, відомий ан-Насаві як Іналхан, а Рашид ад-Діну як Гайр-хан [Насави 1996, 74–75; Рашид ад-Дин 1952, 137].

Нажаль кипчаки не залишили по собі писемних пам'яток аналогічних “Таємній Історії монголів”. Не виключено, що ворожнеча між кипчаками не поступалась за напруженістю протистоянням монголів з меркітами та татарами.

Можливо Юліан у своїй оповіді узагальнив дані про війни між східними та західними кипчаками і подав її у формі оповіді про Вітута та Гурегу. Вона могла мати місце задовго до першого монгольського вторгнення на Північний Кавказ та у Східну Європу.

Однією з невирішених задач куманології є ідентифікація персони, відомої за свідченнями Юань-ші, як Татахаер. Російські дослідники наполягають на тому, що ним був Данило Кобякович, оскільки автор Новгородського першого літопису згадував поряд із Юрієм Кончаковичем саме його.

Із контексту оповіді китайського хроніста про битву з кипчаками на річці Буцзу можна зробити висновок, що Татахаер був сином Юрія Кончаковича, оскільки це ім'я згадано тільки один раз, а потім кілька раз згадується син Юйліцзи (тобто Юрія Кончаковича) [Храпачевский 2004, 500]. Й. Маркварт взагалі зробив припущення про те, що це був аланський князь Багатур [Маркварт]. Однак у оповіді китайського хроніста про перший похід Субедея у східно-європейські степи немає інформації про вождів аланів, а лише про правителів кипчаків. Коротку згадку про аланів ми можемо знайти тільки у біографії Хесимайлі [Храпачевский 2004, 522].

Після перемог у донецьких степах корпус Субедея-багатура та Джебе-нойона продовжував розвивати успіх і увійшов у приазовські степи. Галицько-волинський літописець повідомляв, що “побегоша до реки Днепра безбожнии Половци, а иных загна по Дону и в Лукоморья, и тамо измроша” [Ипатьевская 1962, 740–741].

Відносно датування початку першого монгольського походу в східноєвропейські степи та на Північний Кавказ серед

науковців є різні гіпотези. Р. Груссе стверджував, що монголи увійшли в кипчацькі степи восени 1221 р. [Груссе 2003, 217]. Л. де Хартог датував кампанію монголів на Північному Кавказі та у Східній Європі 1222 р. [Хартог 2007, 163]. В. Каргалов вказував, що монголи перемогли кипчаків та аланів на Північному Кавказі у 1222 р. [Каргалов 1967, 64]. Р. Храпачевський вважає, що монголи перетнули Кавказьські гори навесні 1222 р. [Храпачевський 2004, 329]. Т. Султанов пропонує дату – осінь 1222 р. [Султанов 2006, 203; Кляшторный, Султанов 2004, 203].

Однак чи підтверджуються ці гіпотези джерелами? Якщо брати до уваги свідчення східнослов'янських джерел, то ми зіткнемося з таким фактом, що автори різних літописів датували вторгнення у половецьке поле зовсім по-різному. Літописці Північно-Східної Русі датують його 1223 роком [Лаврентьевская 1962, 445–446, 503–509]. Однак галицько-волинський літописець відніс битву на Калці і події, які їй передували, до 1224 р. [Ипатьевская 1962, 740–746]. Датування 1224 роком вищезгаданих подій ми зустрічаємо і у першому новгородському літописі [НПЛ 1950, 63–65].

Мусульманські істориографи доволі небагато знали про те, що відбувалось у кипчацьких степах, а у питаннях хронології на них взагалі складно покладатися. Джувейні лише коротко описав події на Кавказі [Тизенгаузен 1941, 21]. Рашид ад-Дін не вказував дати подій у Східній Європі [Тизенгаузен 1941, 32–33]. Ібн ал-Асір вказував, що монголи вдерлись у землі русів у 620 р. гіджри, а перед тим остання дата – це рамадан 618 р. (жовтень–листопад 1221 р.) [Тизенгаузен 1884, 23]. Йакут стверджував, що монголи завоювали хорезмійський султанат та Східну Європу в 617–618 р. гіджри [Маркварт].

Не дивно, що у світлі цієї інформації єгипетські історики вважали, що дані події в Східній Європі відбулись до 620 р. гіджри. Ал-Айні згадував про похід у Кипчак під 617 р. гіджри (1220–1221 рр.) [Тизенгаузен 1884, 502]. Інший арабський хроніст згадував про ці події приблизно під тією ж датою, після 616 р. гіджри [Тизенгаузен 1884, 540].

Альберик де Труа Фонтене вказував, що цар Давид зайшов в землі русів та куманів у 1221 р. [Юрченко 2006, 28]. Рікардо з Сен Жермано стверджував, що ця подія відбулась у 1223 р. [Послания 2004, 122]. Генріх Латвійський датував зіткнення русів та куманів із монголами 1222 р. [Юрченко 2002, 389; Юрченко 2006, 179–

180]. Цезарій Гестербахський згадував про події у східноєвропейських степах під 1222 р. [Христианский мир и Великая Монгольская империя 2002, 33].

Укладачі Юань-ші також повідомляли про похід Субедея та Джебе у Східну Європу. У біографії Хесимайлі є недатована розповідь про війну проти аланів, кипчаків та русів, але наступною після цього датою він називає рік жень-чень (1232–1233 рр.) [Храпачевский 2004, 522–523]. За першою біографією Субедея монголи воювали у Східній Європі у рік гуй-вей (2 лютого 1223 – 21 березня 1224) [Храпачевский 2004, 499–500].

З'ясувати хронологію першого монгольського походу на Північний Кавказ та Східну Європу дозволяє вказівка грецького документального джерела. За даними синаксаря міста Судак монголи підійшли до міста у січні 1223 р. [Секиринский 1955, 19]. Ці дані узгоджуються з інформацією Ібн ал-Асіра про те, що монголи на зиму зупинились у кипчацькому степу біля моря [Тизенгаузен 1884, 26]. З урахуванням того, що рамадан 618 року гіджри припадав на жовтень-листопад 1221 р., тобто на час коли Кавказькі гори було небезпечно перетинати, Субедей та Джебе мали зустріти зиму 1221–1222 р. у Муганському степу і вже з настанням весни 1222 р. спробувати перетнути Кавказькі гори. Таким чином, воєнні дії монголів проти кипчаків можна датувати весною–осінню 1222 р. До листопада 1222 р. активна фаза кипчацької кампанії мала бути завершена, а у грудні того ж року відділ монгольських військ увійшов до Криму і у січні 1223 р. підійшов до міста Судак.

Отже, у приазовських степах Субедею протистояв кипчацький хан, відомий у східнослов'янських літописах як Юрій Кончакович. У генеральній битві він був переможений монголами.

Згідно даних галицько-волинського літопису та китайського хроніста Юрій Кончакович не загинув, а втік разом із іншими кипчацькими аристократами до кордонів Русі. Є підстави стверджувати, що він вижив і його нащадки осіли на землях русів. Згідно зі свідченнями ан-Насаві цей кипчацький вождь брав участь і у подіях, які відбувались на Кавказі. Татахаер, який загинув у боротьбі з монголами, був сином Юрія Кончаковича. Події, які передували втечі кипчацьких вождів на Русь, відбувались навесні–восени 1222 р.

Європейські хроністи дуже мало знали про географію, а тим більше про історію кочових народів. Походи монголів проти

куманів сприймалися ними як покарання боже за гріхи тим, хто не визнавав авторитет римського папи. Тільки Юліан, завдяки тому, що здійснив подорож у Східну Європу, дістав деякі достовірні дані, які стосувались історії кипчаків, і фрагментарно та схематично відтворив їх історію до Великого Західного походу військ Чингізидів у Європу.

ЛІТЕРАТУРА

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив**. Т. 3. Москва, 1940.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана**. Алма-Ата, 1989.

Бубенок О. Б. **Аланы-асы в Золотой Орде**. Киев, 2004.

Голден П. Кыпчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // **Монгольская империя и кочевой мир**. Улан-Удэ, 2004.

Голубовский П. **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII века. Монография**. Киев, 1884.

Груссе Р. **Чингисхан. Покоритель вселенной**. Москва, 2003.

Ипатьевская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. 2. Москва, 1962.

Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. **Государства и народы евразийских степей**. Санкт-Петербург, 2004.

Кононов А. Н. **Родословная туркмен**. Москва, 1958.

Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. *Вильгельм де Рубрук.* Путешествие в Восточные страны. Москва, 1957.

Лаврентьевская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. 1. Москва, 1962.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, 1950.

Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина

Манкбурны). Изд. критич. Текста / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. Москва, 1996.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Москва–Ленинград, 1952.

Секиринский С. А. **Очерки истории Сурожа IX–XV веков.** Симферополь, 1955.

Сокровенное сказание монголов. Перевод С. А. Козина. Москва, 2002.

Султанов Т. И. **Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть.** Москва, 2006.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва–Ленинград, 1941.

Лео де Хартог. **Чингисхан. Завоеватель мира.** Москва, 2007.

Храпачевский Р. П. **Военная держава Чингисхана.** Москва, 2004.

Христианский мир и Великая Монгольская империя. **Материалы францисканской миссии 1245 года.** Санкт-Петербург, 2002.

Юрченко А. Г. Русские и половцы перед лицом монгольского вызова (1223) // **Тюркологический сборник: 2002: Россия и тюркский мир.** Москва, 2003.

Юрченко А. Г. **Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII–XV вв.** Санкт-Петербург, 2006.

Послания из вымышленного царства / Пер. с др.-греч., ст.-фр.; Пер. с лат., сост., вступ. ст. Н. Горелова. Санкт-Петербург, 2004.